

Д.П. Сенетий

Запорізький державний медичний університет, Україна

МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ТА РЕЛІГІЙНА ВІРА В ПЕРСПЕКТИВІ ФІЛОСОФІЇ ІММАНУЇЛА КАНТА

У статті розкриваються головні ідеї та логічна структура філософії релігії Іммануїла Канта у її зв'язку з практичною філософією. Обґрунтовано тезу про те, що розуміння Кантом головних релігійних ідей – особистого безсмертя та Бога – було дуже неортодоксальним і наближає його філософію до індійської релігійно-філософської традиції.

Проблема розуміння відношення моральності та релігії є актуальною з огляду на тенденції, характерні для суспільств європейської культури, а також українського суспільства. З одного боку, впродовж кількох останніх століть триває процес секуляризації, зростає кількість людей без чіткої релігійної ідентичності, що орієнтовані на світські блага й цінності. З іншого боку, багато людей втрачають ціннісні, смисложиттєві орієнтації, що породжує серйозні психічні й соціальні проблеми. Ці та інші вади сучасного суспільства часто об'єднують єдиним поняттям бездуховності, а в пошуках «ліків» звертаються насамперед до релігії. Проте це не є поверненням до релігійності у традиційному (церковному) смислі: частіше люди шукають в різних релігійно-духовних традиціях засобів досягнення внутрішньої душевної гармонії та гармонії з навколишнім світом, без догматичного прийняття того чи іншого віровчення. Значну допомогу в цьому може надати неортодоксальне розуміння релігійної духовної спадщини, яке пропонує філософія.

Тож природно, що сучасні українські філософи приділяють цій темі значну увагу. Варто відзначити праці Є. Сверстюка [1] та М. Мариновича [2], [3], що пропонують своє бачення ролі християнської духовності у формуванні української ідеї та національної ідентичності; М.Г. Мурашкіна, який у науковій монографії [4] розглядає релігійні феномени з позиції естетичного, як стани людського духу, за яких людина переживає унікальне й особливе у своєму житті; В.А. Жадька [5], [6], який на основі аналізу спадщини таких мислителів, як Августин, Бонавентура, Л. Фейєрбах, Г. Гегель, М. Ганді, М.Л. Кінг, К. Войтила, розкриває соціально-духовну та морально-етичну сутність релігійної свідомості.

Разом з тим деякі аспекти класичної філософської спадщини, яка стосується морально-ціннісного змісту релігійних ідей, залишаються недостатньо дослідженими і висвітленими в українській філософській літературі. Це стосується, зокрема, філософії релігії Канта та її зв'язку з практичною філософією.

Мета даної статті – розкрити головні ідеї та логічну структуру філософії релігії Іммануїла Канта у її зв'язку з практичною філософією.

В історико-філософській літературі часто згадується, що Кант вважав своїм важливим здобутком те, що його філософія визначила межі для розуму і зберегла місце для віри. А проте розуміння Кантом суті релігійної віри дуже специфічне; воно радикально відрізняється від ортодоксального розуміння, яке сповідується Церквою і якого дотримуються більшість віруючих. З ортодоксальної точки зору релігійна віра є особливого роду знанням, що є вищим за світське знання, оскільки воно дане людям самим Богом через Одкровення. Звідси – догматизм, намагання позбутися сумніву, релігійна нетерпимість і фанатизм. Натомість, Кант заперечував можливість релігійного знання і, по суті, отожднював віру з надією (яка природно поєднується з сумнівом).

Згадаймо в цьому контексті про *три основні філософські питання*, які Кант сформулював у «Критиці чистого розуму»: «Що я можу знати?», «Як я повинен чинити?» і «На що я можу сподіватися?» [7]. У цій же праці після ретельного дослідження можливостей людського пізнання і його меж Кант приходиться до висновку, що людина не може знати відповідей на граничні світоглядні питання, зокрема питання про існування Бога та вічне життя, а також про те, чи існує свобода, чи є людина якоюсь мірою вільною від детермінації законами природи. Натомість, в працях «Критика практичного розуму» та «Релігія з точки зору самого розуму» Кант доводить, що ці та інші світоглядні (релігійні) ідеї відповідають на питання «На що я можу сподіватися?» у перспективі практичного розуму, моральної свідомості.

Релігія, з точки зору Канта, тісно пов'язана з моральністю. А проте цей зв'язок зовсім не такий, яким його звичайно уявляють.

Поширеною є думка, що релігія є необхідною для моральності в тому сенсі, що без релігії моральності не було б, що релігія є джерелом моральності. Проте міркування, на яких ґрунтується ця думка, не витримують критики. Можна виділити три такі головні міркування.

1. Саме Бог встановлює відмінність між добром і злом, а отже, заперечення існування Бога веде до релятивізму і, як наслідок, до руйнації моральності. Заперечення проти цього міркування висунув ще Сократ, поставивши питання: чи добрі вчинки є добрими тому, що вони до вподоби богам? чи навпаки, вони до вподоби богам тому, що вони є добрими? Можна переформулювати це дещо інакше: чи вбивати й красти погано тому, що Бог наказав цього не робити? чи навпаки, Бог наказав не вбивати і не красти тому, що вбивати і красти – погано? чи міг би Бог наказати вбивати і красти? і якби він так наказав, то чи було б вбивати і красти добре? Усі ці питання можна узагальнити питанням про те, що є первинним: воля Бога чи відмінність між добром і злом? Перший варіант відповіді (воля Бога) є формою релятивізму ще більш противною моральності, ніж звичайний релятивізм. Другий варіант відповіді означає, що відмінність між добром і злом є незалежною не лише від людських уподобань і забаганок, але й від волі Бога.

2. Люди самі не здатні правильно розрізняти добро і зло, щоб дізнатися, що є добром, а що злом, їм потрібно керівництво всезнаючого Бога, яке він дає в Одкровенні. Заперечення: щоб відрізнити те, що походить від доброго Бога, від того, що походить від злого диявола (який може видавати себе за доброго Бога), або просто від людських вигадок, люди мусять керуватися власними моральними судженнями, власною здатністю розрізняти добро і зло.

3. Якби не було Бога, то не було б покарання за гріхи (пекло) та винагороди за добрі вчинки (рай), а отже, у людей не було б мотивації робити добро і не робити зла. Заперечення: якщо людина є справді доброю (моральною), то вона буде робити добро і уникати зла не зі страху перед покаранням і бажання отримати винагороду, а через власну схильність до добра, людинолюбство і т.п.; натомість, якщо людина робить добро і не робить зла лише тому, що боїться покарання або сподівається отримати винагороду, вона не є доброю (моральною).

Останнє заперечення відіграє важливу роль у практичній філософії Канта. Кант ввів розрізнення між моральною і легальною поведінкою. Моральна поведінка – це поведінка, яка не лише відповідає моральним нормам, але й керується моральною мотивацією (повага до морального закону, що закладений в серці людини). Натомість, поведінка, яка відповідає моральним нормам, але керується неморальною мотивацією (страх перед покаранням або сподівання на винагороду) є не моральною, а легальною.

На думку Канта, моральність первинна і самодостатня (автономна), моральні вимоги неможливо вивести ані з наказів Бога, ані з людських схильностей, ані з суспільних вимог, ані з міркувань корисності і задоволень. Людина дізнається про те, що є добрим, а що поганим, в чому полягає її моральний обов'язок, завдяки особливій здатності, яку Кант називав *практичним розумом*, а ми можемо назвати більш звичним для нас словом – *совість*.

Тим не менше, Кант вважав, що між моральністю та релігією існує суттєвий зв'язок. На його думку, головні релігійні ідеї – віра в Бога та у вічне життя – виражають сподівання, які необхідно породжуються практичним розумом, моральною свідомістю. Не моральність походить від релігії, а навпаки: головні ідеї релігії – від моральності. Моральна свідомість людини потребує цих ідей; можна сказати, що вона вимагає, щоб Бог, свобода і безсмертя існували. Чому це так?

На думку Канта, практична (≡ моральна) необхідність безсмертя людської душі та існування Бога слідує з ідеї морального призначення людської природи. Необхідна кінцева мета волі, яка керується моральним законом, полягає у здійсненні *summum bonum* (лат.) – найвищого, повного, абсолютного, довершеного блага, яке є *повнотою чесноти й щастя*. А це здійснення можливе, лише якщо людська душа є безсмертною і Бог існує.

Головною складовою довершеного блага (*summum bonum*) є *досконала чеснота*. Другою складовою є щастя або, точніше, *відповідність між щастям і чеснотою*. В ідеї найвищого, довершеного блага (*summum bonum*) як необхідної мети волі, яка керується моральним законом, чеснота і щастя поєднані у такий спосіб, що визначальна роль належить чесноті: чеснота є *верховним благом*, а щастя постає як її необхідне, з точки зору практичного (≡ морального) розуму, доповнення до довершеного, повного, найвищого блага: «Адже потребувати щастя і бути гідним його, але попри те не бути йому причетним – це аж ніяк не може бути сумісним з досконалим волінням розумної істоти...» [8, с. 123-124].

Відношення між довершеним благом, чеснотою і щастям можна виразити у вигляді такої системи рівнянь:

- 1) довершене благо = досконала чеснота + відповідність між щастям і чеснотою;
- 2) досконала чеснота = верховне благо;
- 3) щастя, що відповідає досконалій чесноті = досконале щастя.

Оскільки здійснення довершеного блага є необхідною метою волі, що керується моральним законом, довершене благо повинно бути здійсненним. Віра у таку здійсненність є практичною (≡ моральною) необхідністю. А оскільки головною, визначальною складовою довершеного блага є досконала чеснота, тобто повна, досконала згода (відповідність, гармонія) з моральним законом, то мета досягнення такої досконалої згоди також повинна бути здійсненою. А проте вона не є здійсненою «в жодний часовий момент»: «Повна ж відповідність волі моральному закону є святість – досконалисть, на яку не здатна жодна розумна істота чуттєвого світу в жодний часовий момент свого існування» [8, с. 136].

Отже, маємо «антиномію практичного розуму» – суперечність між вимогою практичного розуму (≡ моральної свідомості) та можливостями людини як істоти, що належить до чуттєвого світу. Ця антиномія може бути розв'язана, лише якщо ми припустимо безсмертність людської душі: якщо душа безсмертна, реалізація зазначеної вимоги практичного розуму хоча й неможлива в жодний часовий момент існування людини, можлива у вічності – як нескінченний процес наближення до моральної досконалості: «позаяк вона {повна відповідність з моральним законом, моральна досконалисть, святість} все ж таки потрібна як практично необхідна, то вона може виступати тільки в прогресі, що йде в нескінченність до тієї повної відповідності...» [8, с. 136].

Тому безсмертя душі, за Кантом, – це необхідний *постулат чистого практичного розуму* – «теоретичне, але, як таке, недоказове положення, оскільки воно невід'ємно притаманне практичному закону, а ргіогі безумовно чинному» [8, с. 136].

Подібним чином Кант показує практичну необхідність (віри в – сподівання на) існування Бога. Ідея Бога, за Кантом, – це ідея Верховної Істоти, яка є гарантом здійснення, в кінцевому рахунку, у вічності (але не в часі – не в якийсь конкретний, визначений проміжок часу, як, наприклад, час земного життя людини), другої складової довершеного блага – відповідності між щастям та чеснотою. Існування такої Верховної Істоти (Бога) є гарантією того, що людина отримає стільки щастя, скільки вона заслуговує. Іншими словами, Бог є гарантом справедливості.

Здійснення такої справедливості необхідно передбачається практичним розумом в ідеї довершеного блага. Але воно не є необхідним з теоретичної точки зору; більше того, воно не підтверджується досвідом людини як істоти, що належить до чуттєвого світу. В нашому досвіді, який завжди обмежений певними часовими рамками, ідея про існування точної відповідності між щастям і чеснотою не знаходить підтвердження. Скоріше, видається, що ця ідея спростовується досвідом, адже ми можемо навести багато прикладів добродесних людей, які не були щасливими, і недобродесних людей, які не були нещасними.

Щоб усунути цю видиму невідповідність, практичним розумом «постулюється існування якоїсь причини цілої природи, відмінної від неї, що містить підставу цього зв'язку, а саме точної узгодженості щастя з моральністю ...найвище добро у світі є можливим лише оскільки визнається найголовніша причина природи, яка має каузальність, згідну з моральною налаштованістю» [8, с. 139].

Ідея такої причини – це і є ідея Бога, а каузальність (причинність), згідна з моральною налаштованістю (з моральним законом), – це воля Бога.

Отже, необхідність віри в Бога як Верховну істоту, яка є причиною світу, – це необхідність (з моральної точки зору) вірити (≡ сподіватися), що, всупереч видимості протилежного, дійсність влаштована відповідно до моральних вимог – у такий спосіб, що усі несправедливості (невідповідності між щастям і чеснотою), які можна спостерігати на будь-якому обмеженому часовому відрізку, є тимчасовими і будуть усунуті у вічності існування людської душі; що чеснота зрештою отримає належну винагороду (у цьому чи іншому житті), а злочин буде покарано з усією суворістю, якої вимагає справедливість.

Ще раз наголосимо: у філософії Канта віра не є знанням, вона ототожнюється з надією. Ми можемо сподіватися на безсмертя душі і справедливий світовий устрій (який уособлюється Богом). Ця надія відповідає моральній свідомості і підтримує її. Але ми не знаємо, чи душа безсмертна і чи існує Бог. Саме це незнання і робить можливою людську свободу і моральну мотивацію. Якби ми знали про існування Бога, то моральна мотивація була б подавлена легальною (страхом покарання і бажанням отримати винагороду): «Якщо людській природі призначено прагнути до найвищого добра, то й міра її пізнавальних спроможностей... має вважатися відповідною до цієї мети ...припустимо, що природа наділила нас тією здатністю проникливості або просвітленістю, якою ми раді були б володіти або якою ми справді, як уявляють деякі, володіємо, – яким би був, за всією правдоподібністю, наслідок цього? ...замість суперечки, яку тепер моральному налаштуванню доводиться вести зі схильностями й у якій після декількох поразок усе ж таки має бути поступово здобуто моральну силу душі, в нас перед очима ненастанно стояли б Бог і вічність у їх грізній величі... Порушення закону, звісно, було б уникнене, повеліване ним виконувалося б, та позаяк налаштованість, з якої повинні діятися вчинки, не може бути вселена жодним велінням, а стимул до діяльності тут завжди під рукою й притому зовнішній, отже, розум не потребує спершу напружено працювати, збираючи сили для опору схильностям за допомогою живого уявлення про гідність закону, – то більшість законослухняних вчинків діялося б зі страху, лише небагато – з надії й геть жоден – з почуття обов'язку, а моральної вартості вчинків, до чого-бо єдино зводиться вся вартість особи й навіть цілого світу в очах найвищої мудрості, тоді зовсім не існувало б. Таким чином, поведінка людей... перетворилася б на голий механізм, де, як у маріонетковій виставі, усі добре жестикулюють, але в фігурах немає життя. А що в нас це влаштовано цілком інакше, і ми за всього напруження нашого розуму маємо тільки дуже темне й непевне бачення майбутнього, а світоправитель дозволяє нам тільки здогадуватися про його існування та його велич, але не дозволяє нам цього бачити або ясно довести, натомість моральний закон всередині нас, нічого не обіцяючи нам з певністю й нічим не погрожуючи, вимагає від нас безкорисливої поваги, хоча, втім, тільки тоді, коли ця повага стає діяльною й панівною, дозволяє нам через це зазирнути, і то лише мигцем, у царство Надчуттєвого, – то може мати місце істинно етична, віддана безпосередньо законів налаштованість, і розумне створіння може стати гідним причетності до найвищого добра, відповідної моральній вартості своєї особи, а не лише своїм учинкам. Отже, і тут

могло б бути слухним те, чого нас поза тим достатньо вчить дослідження природи й людини, – що незглибима мудрість, завдяки якій ми існуємо, є не менше гідна поваги в тому, чого вона нам відмовила, як у тому, чим вона нас наділила» [8, с. 162-163].

Можемо зауважити, що навіть якщо дотримуватися усіх суттєвих засновків і способів аргументації Канта, деякі висновки, які він робить, не слідують з них логічно. Це стосується, зокрема, персоналістичної ідеї Бога (ідеї Бога як особи) та висновку про те, що християнство є найбільш повним, адекватним вираженням вимог практичного розуму. На мою думку, аргументація Канта цілком сумісна, наприклад, з індійською релігійно-філософською традицією, звільненою від уявлень про богів, і за своєю логікою ближча до неї.

Насамперед, звернемо увагу на те, що Кант у своїй філософії не робить якісного, принципового розрізнення між земним життям людини та її життям після смерті (як це робить християнство та інші релігії біблійної традиції). І те й інше мислиться однаково, – як процес, в якому людина, будучи морально недосконалою істотою, може і має нескінченно наближатися до моральної досконалості. Якщо в релігіях біблійної традиції (зокрема, у християнстві) вічне життя після смерті мислиться як мета земного життя і як досягнення довершеного блага, перебування у ньому (а не процес наближення до нього), то в перспективі філософії Канта смисл і характер потойбічного життя є, в принципі, таким же самим, як і смисл і характер земного життя, – відмінності можуть бути лише у ступені (ступені наближення до довершеного блага). Таке бачення, очевидно, набагато ближче до віри в реінкарнації, аніж до християнської (або мусульманської) віри у вічне блаженство в раю.

Не менш важливе розходження між філософією Канта і християнським віровченням ми можемо виявити, якщо спробуємо уважно дослідити питання: чим, в перспективі цієї філософії, є Бог? Роль Бога, з точки зору філософії Канта, цілковито зводиться до *причинності, що відповідає моральному закону* і є необхідною умовою реалізації справедливості (відповідності між щастям і добродієм) у вічності.

Але якщо це так, то Бог позбавлений головної персоналістичної ознаки – свободи волі й дії, можливості приймати рішення й діяти так або інакше. Бог як буття, чия воля-причинність цілковито відповідає моральному закону, меті здійснення довершеного блага, в принципі не може воліти й діяти інакше, аніж у такий спосіб, що якнайкраще відповідає меті здійснення цього блага. Якби він міг воліти й діяти інакше, то це означало б, що його воля-причинність не відповідає цілковито моральному закону і його кінцевій меті (здійснення довершеного блага). Але філософія Канта цілковито виключає таку можливість, бо в ній ідея Бога слідує з ідей морального закону й довершеного блага і цілковито підпорядкована цим ідеям. Тому Бог Канта цілковито позбавлений вибору. Він не може за власним бажанням карати й милувати грішників, наділяти чи не наділяти їх благами, не може найменшою мірою керуватися почуттям (хоч би й любові) – усі його воління й дії необхідно мають відповідати виключно моральному закону й тій єдиній меті, заради якої ми й припустили існування Бога, – меті забезпечення справедливості, винагородження добродієм (способу життя, що керується моральним законом) й покарання злочину.

Отже, на нашу думку, кантівська ідея Бога досить далека від християнського персоналістичного уявлення (Бог як особа, наділена волею). Скоріше, вона відповідає одному з головних понять східної релігійної традиції – поняттю карми, що мислиться (як Бог у Канта) не як особа чи жива істота, а саме як *причинність, що відповідає моральному закону*.

Висновки

1. У філософії Канта моральність розглядається як первинне, фундаментальне, а релігія – як вторинне, похідне від моральної свідомості.

2. Важливою особливістю філософії релігії Канта є ототожнення віри зі сподіванням, а не з вищим знанням, яке Бог дав людям через Одкровення. Ми не знаємо, чи існує Бог, свобода і безсмертя душі, але ми можемо сподіватися на їх існування – і така надія відповідає потребам моральної свідомості.

3. Ідея безсмертя душі виступає у філософії Канта як умова можливості нескінченного наближення людини до моральної досконалості, а ідея Бога – як умова відповідності, у вічності, між чеснотою і щастям. Разом вони утворюють умову здійсненності мети практичного розуму – довершеного блага, що є єдністю досконалої чесноти й щастя.

4. Загалом розуміння Кантом головних релігійних ідей було дуже неортодоксальним і в багатьох відношеннях ближчим до індійської релігійно-філософської традиції, аніж до вчення християнської Церкви.

Потребують подальшого більш детального дослідження погляди Канта на сутність релігійної свідомості, сформульовані в праці «Релігія з точки зору самого розуму», а також погляди на релігію та моральність філософів XIX – XX ст., яких відносять до напрямку неокантіанства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сверстюк Є. Блудні сини України / Сверстюк Є. – К. : Т-во «Знання» України, 1993. – 256 с.
2. Маринович М. Україна: дорога через пустелю / Маринович М. – Харків : Фоліо, 1993. – 189 с.
3. Маринович М. Українська ідея і християнство / Маринович М. – К. : Дух і літера, 2003. – 548 с.
4. Мурашкін М.Г. Основа ненаукової картини світу (релігійно-містичне та естетичне) / Мурашкін М.Г. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2010. – 148 с.
5. Жадько В.А. Світоглядні основи морально-етичної свідомості / Жадько В.А. – Запоріжжя : Видавництво ЗДІА, 1997. – 105 с.
6. Жадько В.А. Соціально-духовні виміри світоглядної свідомості / Жадько В.А. – Запоріжжя : Видавництво ЗДІА, 1997. – 168 с.
7. Кант І. Критика чистого розуму / Кант І. – К. : Юніверс, 2000. – 504 с.
8. Кант І. Критика практичного розуму / Кант І. – К. : Юніверс, 2004. – 240 с.
9. Кант І. Релігія в пределах только разума // Кант І. Собрание сочинений : в восьми томах / И. Кант. – М. : ЧОРО, 1994. – Т. 6. – С. 5-223.
10. Лоу С. Возможна ли нравственность без Бога и религии? // Лоу С. Философский тренинг / С. Лоу. – М. : АСТ, 2007. – С. 133-147.
11. Виндельбанд В. История новой философии : в 2 т. Т. 2. От Канта до Ницше / Виндельбанд В. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб; КАНОН-пресс-Ц, 2000. – 512 с.
12. Рассел Б. История западной философии / Рассел Б. – К. : Основи, 1995. – 759 с.
13. Скирбекк Г. История философии / Г. Скирбекк, Н. Гилье. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 800 с.

Д.П. Сепетый

Моральное сознание и религиозная вера в перспективе философии Иммануила Канта

В статье раскрываются главные идеи и логическая структура философии религии Иммануила Канта в связи с его практической философией. Обосновывается тезис о том, что понимание Кантом главных религиозных идей – личного бессмертия и Бога – было очень неортодоксальным и сближает его философию с индийской религиозно-философской традицией.

D.P. Sepety

Moral Consciousness and Religious Faith in the Perspective of Immanuel Kant's Philosophy

The article explains main ideas and logical structure of Immanuel Kant's philosophy of religion in its connection with practical philosophy. It argues that Kant's views of main religious ideas – personal immortality and God – were very unorthodox and congenial with Indian religious-philosophical tradition.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2010.